
कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

श्रीगणेशाय नमः ॥ स्वत्वं तावत्स्वत्वम् स्वत्वं चिनष्टं तत्स्वामित्स्वं [illegible] स्वामित्वादिप्रतीतिसिद्धपदार्थान्तरं । न
च व्यक्तिनियामकविशेषणताविशेषेण स्वत्वादिनिबद्ध स्वत्वं स्वत्वमित्यादिप्रसङ्गात् निरूपकताख्यवि
शेषणताविशेषेण तत्स्वामित्वं । अत्र स्वपुरुषस्य स्वत्वमिति प्रतीत्या न [illegible] न्यतरूपेण तद्
व्य स्वामित्वमित्यादिप्रतीति ते द्वारता [illegible] । निरूपकतासम्बन्धेन स्वत्वमेव न [illegible] । [illegible] मपि वेयम
स्य स्वामित्वं [illegible] स्य प्रतिनियमादिप्रतीतिसिद्धपदार्थान्तरं । तत्र व्यक्तिनियामकविशेष
णताविशेषेण स्वामित्व [illegible] स्वामित्वमिति प्रसङ्गात् । अत्र द्रव्ये [illegible] स्य पुरुषस्य
स्वामित्वमित्या [illegible] । अत्र द्रव्ये [illegible] स्वामित्व [illegible] पदार्थयो [illegible] स्य न [illegible]
सादौ [illegible] सर्वविनिगमनाविरहात् । स्वत्वस्य षष्ठ्यर्थे निरूपकतासम्बन्धेन [illegible] सार्थाय
[illegible] स्यायि [illegible] निरूपकतासम्बन्धेन [illegible] विशेषणस्य तद्
तया [illegible] स्वामित्वस्य षष्ठ्यर्थत्वे [illegible] इति प्रतीतिः स्यात् ॥
[illegible] स्य स्वत्व [illegible] स्वत्वस्य षष्ठ्यर्थे [illegible] स्य दुर्वार [illegible]
[illegible] निरूपित स्वा [illegible] स्वत्वस्य निरूपित [illegible] सम्बन्धेन [illegible] ष्यत [illegible]
[illegible] निरूपक [illegible]

1

…त्वे ज्ञात… ब्दसाधारणक स्यते इति ।। नात… तिबंधक…

मानसप्रतिबंधकताव… तत्राद्येषु ।। द्वितीये ज्ञानसाधारणताकल्पनागौरवस्य… त्वात् ।। तत्र… स्य

नतापि नि वाच्यं ।। तथापि… स्यनाशकतावच्छेदक योग्यविभुविशेषगुणत्वस्य ।। दायसाकथप्रस

ज्ञानविशिष्टत्वेनादिनिष्ठ… षगुणत्वस्य संस्कारादिव्याप्तत्वात् ।। अन्यथा संस्कारादेरपि क्षणद्वय

ग… योग्यविभुविशेषगुण… तमानसाविषय ।। जातिमत्त्वे आत्मविशेषगुणमानसं च ।। तत्र नता

मा चैतस्यापि तापत्तेः ।। अर्थासमवेत… नतिप्रत्यक्षप्रति जातित्वेन कारणत्वात् ।। तादृशकार्यकारणभावस्य चक्षु

वृद्धारघस्य त्राद्ये संभवः ।। … नानंगीकर्तृणां स्वतंत्रेण नये च धर्माधर्मादीनां मानसप्रत्यक्षप्रतिबंधक

संयुक्तसमवायादेः संनिक… ग्राहकत्वात् ।। तच्छ्व्यास्य… गुणमानसनिराकरणमेव प्रपंचितं ।

… तानंगीकर्तृनव्यानां नये… धर्माधर्मादीनां मानसप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वानंगीकर्तृनव्य… आत्मविशेषगु

नापि द्वितीयस्य तत्र संभवः ।। … इच्छाद्वेषप्रयत्नमात्रवृत्ति योग्यात्मविशेषगुणत्वस्यैक जातिम

त्ता मानसेत्रा । तिज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेष…

नविषयनिष्ठतयातादात्म्यसंबंधेन कारणत्वात्। तदपि तत्रैव प्रपंचितं। न च तथापि आत्मत्ववत् शब्दत्व
र्जिजातेर्मानसप्रत्यक्षं दुर्वारमिति वाच्यं। धर्मीधर्मत्वादिजातीनां मानसकारणायसम[illegible] समवेतमानसंप्र
प्रतिसमवेतत्वसंबंधेन निरुक्तयोग्यात्मविशेषगुणस्य मनोसंयुक्तसमवेतसमवायः। सन्निकर्षस्यान
गीकृतत्वेनपे जातिमानसप्रति आश्रयमानसस्य ना[illegible]सेदेवविघटितत्वादेरभगवदात्मजीवात्म
नामपि शब्दसमवायित्वस्य प्रष्टत्वात्। न चैवमनंतासु व्यक्तीषु शब्दाधारत्वकल्पनमपेक्ष्यानिखिलशब्दा
धारतयैकद्रव्यकल्पनेव लाघवीयसीति वाच्यं। अस्य धर्मनमात्रमात्रत्वात्तुथापि शब्दसमवाय्य
पि[illegible]गलया प्रतीयमाने पुष्पवन्तलक्षणेषु तत्तद्व्यसंबंधस्य कल्पनापि महत्[illegible]गौरवं याच्च। एतेन शब्द
स्य[illegible]सिद्धापत्तामा सु[illegible]प्रत्यभिः समंविनिगमनाविरहस्तथापि व्र[illegible]कसरोव्याप्तिमादायाविनि-
गमनाविरहो दुर्वारः॥ न[illegible] च मनसः शब्दसमवायित्वे मनो दण्डाभिघातादेव शब्दासमवायि[illegible]कारणं
स्यात्। तच्च न संभवति [illegible] नसोविभु[illegible]त्वाभावेन भेरीदण्डाभिघातत्वसीति स[illegible]प्यमतेप॰

त्वानाद्यसंभवात्। कोऽपि [illegible] सन्निधौ [illegible] मतो मनःसत्वे मानाभावादिति वाच्यं। का[illegible] ।ता[illegible]
नियमस्याप्रयोजकतया [illegible]ब्दस्यासत्ता[illegible]यिकारणं। नभ्युपगमेन तु पक्षतिवि[illegible] [illegible]निर्मि[illegible]प
वे[illegible]डाभिघातादिनिमित्तकारणस्येवातिप्रसंगभंजकत्वात्। मनो निर्धवाय्वादय[illegible] क्वचि द्रव्यर[illegible]गस्य
व[illegible] [illegible]गापिकारणत्वस्य सुवचत्वाच्च। नवातिरिक्तमनस्यपि मानाभावान्नते न तेन समाधिनिगमनो
विरहः। अत एव परम[illegible]णुसा[illegible]दासयापि विनिगमनाविरहः परमाणुद्व्यणुकयोरपि मानाभावादितिवाच्यं
वक्ष्यमाणयुक्त्या मनसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वस्यावश्यकत्वात्। अतिरिक्तमनसोऽप्यनभ्युपगमे प्रसेकमनुद्ध
न्नरूपवत्पार्थिवादि[illegible] त्र्यसरेणुरूपसेकवायु[illegible] त्र्यसरेणुश्चायदाय[illegible]विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वात्।
चावनिगमनाविरहेण [illegible]गावद्धत्तेत्वत्तेषामपि द्रव्ये समवायित्वाभ्युपगमात्। न चैवमनंतासु व्याप्ती
बुद्धाब्दाधारसकलकन्यनामपेक्ष्यनिर्विवत्तशब्दाधारताश्रयैकद्रव्यस्वरूपनेवय[illegible]नि वाच्यं। शिष्यर्थ
धनमात्रसत्त्वे तत्रापि शब्दसमवाय्यपि कारणतया प्रतीयमानोऽनंतक्षणेषु नानाद्रव्यसंबंधस्य क
ल्पनीयतया महद्गौरवादिति हि। केचित्तु अवच्छेदकतासंबंधेन शब्दाधारतया स्वीकृतानां भेर्यादि

4

शोषवसमवायसंबंधेन शब्दाधारत्वं [illegible] त्यप्रतीतेन त्वप्रदेशे शब्दसमवायित्वमिति। तद्द्रव्यकलस्येनेतन्निष्ठ

शब्दाधारत्वकल्पने च गौरवात् श्रोत्रमपि कर्णशष्कुलीविवरसंयोगादिवत् द्वप्रदेशकलासबं

धेनपराभ्युपगतस्य कर्णशष्कुलीविवरस्यापि शब्दस[illegible]पितया तन्मात्रस्य श्रो॰ [illegible]पि समवायसंनि

कर्षेण शब्दग्रहसंभवात्। न च शब्दस्य संयोगादिसमवेतत्वे रूपस्पर्शादिवत् चक्षुःस्पर्शनासहा

पत्तिः गुरुत्वादिवत् चक्षुराद्ययोग्यत्वकल्पने प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पने पत्तिरिति वाच्यं। रेस

३१ गंधगुरुत्वस्थितिस्यापि [illegible] निष्ठस्य सा च प्रतिबध्यतावच्छेदकदेशस्य च शब्दसाधारण्याभ्युपगा

[illegible] बध्यप्रति[illegible]यस्याच्छेदकभावात्। न च तद्देशस्य शब्दनिष्ठत्वे योग्यत्वे च गुणशब्दमु

[illegible] दायशब्देसा[illegible]पत्तिरिति वाच्यं। ज्ञानादिष्वपि तदुभयवैजात्याभ्युपगमेन योग्यविभु

[illegible]दायशब्देसा[illegible] त्यापत्तात्। न चैवमनंतशब्दज्ञानापत्तिः [illegible]यवैजा[illegible]जारति

विशेषगुणत्वानुभयवैजात्यसव्याप्यत्वात्। तद्द्रव्य[illegible]ने चपुनरिति वाच्यं। तत्रापि अनेनतत्रा[illegible] तद्द्र

[illegible]स्यनापेक्ष्यामिति। [illegible]

श्रितत्वात्तेरप्रयोजक[illegible]।न चतत्वा[illegible] तत्तज्जातीयत्वं बाधेन वाजपेयीयविजातीय[illegible] हार[illegible]
जातीयसुरत्वहेतुत्वेन।।[illegible]प्रसंगभंगो[illegible]पापस्यापूर्वस्य धर्मत्वेनैव सामान्यतः[illegible]त्वाद्विजं[illegible]
मितिवाच्यं। विजातीयसु[illegible]त्वावपि नंप्रीतायन्निगमनाविरहादपि वाजपेयजन्यापूर्व विजातीयापूर्वाणां हेतु
न च वाजपेयेन [illegible]।सत्रोपास्यत्वरूपेण च कारणताबोधनादिति निप्रमाणाभावात्। न द्वेष्य
[illegible]सर्गिकत्वात् अन्यथा वाजपेयेन यजेत सत्राभेदसंबंधेन वाजपेयविशिष्टयागत्वेन वाजपेय
भिन्नयागत्वेन वा उपस्थितत्वात् तेनापि रेणेष्टसाधनत्वबोधनस्यादिति। न चैवं तत्संभवतीत्यत्राभयेन
वाजपेयत्वेनैव हेतुत्वात्। किं च विजातीयापूर्वसंबंधेनापि वाजपेयादेः स्वर्गादिफले व्रतित्वाभावेन [illegible]
जातीयस्यागतिपता व्यवहितपूर्वत्वात्र विजातीयापूर्वजनकत्वपारिभाषिकमेव विजातीयस्यापि
एतदवाच्यं। तथा चैतादृश[illegible] कारणत्वसंभवादिदूषणानपेक्ष्यत्वात्तथा च न विजातीयापूर्वत्वेनैव विज
तीयस्यापि हेतुत्वस्य न[illegible] यादृचितत्वमिति। एवं च यागादीनां विहितत्वेनैव रूपेणैव पूर्वत्वमितामा
त्वेण हेतुत्वात्। [illegible]गपाषाणत्वविजातीयापूर्वाणां विजातीयस्यापि हेतुत्वेन च यत्र च इष्टप्रयोज
कत्वाभावे यत्र यत्र वर्तते कविचित्वथ। [illegible]प्रयोजकत्वमिति। तथा च वाजपेयेन यजेत सत्रेष्टप्रयोजक

6

नुभवसिद्धत्वमिति स्वव्यापारद्वारा दुःखस्य संबंधपर्यवसानेन संबंधयोगोरवस्य प्रकृततरकार्यकारणभावे
स्यनापत्तेरिति वाच्यं। तत्रापि व्यापारसंबंधे वक्तव्ये। लघिजातीयापूर्वेणैव संबंधसंभवात्। नहि समवायपर्यव
सितापसंयोगोरवादिदोषः। नच नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधः। आनंदव
धान न सिद्धिः इति वाच्यं। तत्रानंदपदेनानंदजनकस्य दुःखाभावस्यैव बोधनात्। विज्ञानानंदपदे
लक्षणया भेदबोधस्य श्रुतिस्वारस्यसिद्धस्य बाध्योऽपि सहुरुत्स्वीकारे त्वपपादयितुमशक्यत्वात्। नच
नादनंदपोरभेदबोधाद्देवनिसज्ञानानंदवत्से लक्षणेति चेन्न। तथा सति नित्यानंदबोधानंदस्याम
बाधाद्वापूर्वेरीत्यानंदजनकदुःखाभाववति वा लक्षणे स्यस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः॥ नवीनास्तु दुः
[illegible] सुखवान सुखवत्त्वेन वेदबोधितत्वात्। तथाहि। नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्म आनंदो ब्रह्म इत्यादि
श्रुतयो ज्ञानानंदयो [illegible] तेस्य बाधात्लक्षणया ईश्वरस्य नित्यज्ञानानंदवत्त्वं बोधयतीति। नच प
वोत्तपु नस्याधमत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभावाः। तदीश्वरे सुखस्य बाधात्सुखजनकदुःखा
भावपूर्वतियात [illegible] लक्षणेन का[illegible]ति वाच्यं तादृशकार्यकारणभावे [illegible] भावात्। [illegible]

प्यतासंबंधेन अनुये … त विरोध … तथा ऽ अन्यथा न तु संबंधांतरेणेति ध्रु … ःकृत्
स्यषष्ठ्यर्थत्वेपि ष… स्वामित्वस्य निष्ठतासंबंधेन वप्रकृसर्थविनिरोष्य … त्वा … त्तरूपकत्व … ने
…नयोगिनि विरो… ष्या अन्ययोगत्वसंबंधांतरेणेति व्युत्पत्तेः परिसुवचत्वादिति चेन्न । स्वामित्व
र्थत्वे चैत्रीयधने … नेदं चैत्रस्येति व्यवहारापत्तेः । स्वामित्वस्य चैत्रवृत्तितया तदभावस्य सुत
रां धने सत्त्वात् । नच निरूपकतासंबंधेन षष्ठ्यर्थस्वामित्वस्याभावो न्नो बोध्यते । स च धनत्वे
सिवाच्यां निरूपकतासंबंधस्य वृत्त्यनियामकतया असत्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । नच ये
वंस्यत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वेनापि धनस्वामिन्यपि नायं धनस्येति व्यवहारापत्तिः । येतु निरूपितस्वामि
त्वस्य पुरुषवृत्तित्वेपि धनानिरूपस्य धनानिरूपितस्य चास्वत्वस्य पुरुषावृत्तित्वादिति वाच्यं । इष्टत्वात् ॥
अन्यथा । स्वामित्वस्य षष्ठ्यर्थत्वेपि तन्निष्ठतासंबंधेन वप्रकृसर्थोच्चयस्य सुसंलग्नतया तदत्रा
व्यवहारस्य दुर्वारत्वात् । दासदास्यादिवृ धननिष्ठस्वामित्वस्य निरूपकतासंबंधेनाभ्रष्टतासं
बंधेन च पुरुषे अभावात् । नच तस्यापि वृत्तिनियामकसंबंधस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसं

यन्नयेस्यापि यस्य षष्ठ्यर्थत्वेन किमपि बाधकमिति वाच्यं । तन्नयेपि प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधे
न प्रतियोग्यधिकरणत्वस्यैवाभावविरोधित्वापाणगगनादिसंयोगिनि घटादौ संयोगसंबंधावच्छि
न्नगगनाद्यभावस्यैवैत्रीनिष्ठस्यापि तन्निरूपकोपि घनानन्तरोपितसंबंधावच्छिन्नचैत्रीनिष्ठस्यापिस्व
त्वाभावस्य वृत्तौ बाधकाभावेन तादृशव्यवहारापत्ते दुर्वारत्वात् । न चैवं संबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकज्ञानाद्यभावस्यापि केवलान्वयित्वं स्यान्न स्यादेव विषयितासंबंधेन ज्ञानाद्यधिकरण
दैः केवलान्वयित्वं । विषयितासंबंधस्य केवलान्वयित्वनियामकत्वात् तेन संबंधेन ज्ञानाद्यधिकर
णत्वस्यैवाप्रसिद्धेः [illegible]रितिवाच्यं । इष्टत्वात् । ज्ञानविषयत्वादेरेव केवलान्वयित्वात् तादृशव्यक्तिनि
[illegible]संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकः । प्रतियो[illegible]तावच्छेदकसंबंधेन प्रति
[illegible]प्रतियोगित्वसंबंधेन [illegible]त्वस्यैवाभावविरोधित्वात् [illegible] परमाणुवृत्ति[illegible]वायवीय[illegible]यो
योगसंबंधावच्छिन्नगगनाद्यभावो नाप्रसिद्धः । अतएव

रुच्यागणेशसंप्रश्नः ईश्वरः सुखवान्नवेति विप्रतिपत्तिः । अत्र प्राचः । ईश्वरो न सुखवान् सुखसामग्र्यभावादिति
तथाहि । धर्मात्सुखमधर्माद्दुःखमिति धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इति धर्माभावादीश्वरे न सुखमिति । न
च वाजपेयादिजन्यविजातीयापूर्वस्य विजातीयस्वर्गहेतुत्वकल्पना सामान्यतो धर्मत्वेन सुखत्वेन का
र्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यं । यद्विशेषयोः कार्यकारणभावो बाधकं विना तत्सामान्ययोरपीति व्याप्तिब
लात्सिद्धेः । स्वव्यापारद्वारा वाजपेयादेरिवाविनश्यत्सुखादिजनकत्वेनातिप्रसंगभंगो वाजपेयजन्य
विजातीयधर्मत्वेन स्वर्गो विजातीयस्वर्गत्वेन हेतुत्वे मानाभावाच्च । न च वाजपेयादीनां चाहितत्वेन स्वरू
पेण स्वर्गादिजनकत्वं वाजपेयजन्यविजातीयावान्तरव्यापारतुल्यत्वात् सामर्थ्येन विजातीयस्वर्गजनकत्वं यामि
ते नैवातिप्रसंगभंग इति स्वव्यापारद्वारा वाजपेयादीनां विजातीयस्वर्गहेतुत्वे व्यापारत्वादिप्रवेशेन
...चैवं सति चिरनाशान्तराविरहात् तद्विजातीयापूर्वाणां तत्त्वेन हेतुत्वे धर्मत्वेनैव कार्यकारणभाव इति
...जपेयपेयजे ... सत्त्वे तदुपस्थापितवाजपेयत्वादिनैव वेदेनेष्टसाधनत्वबोधस्याभिगम्य
पदस्वाभाव्यात् । अत एव दण्डो घटकारणमित्यादिपदाद्दण्डत्वादिना घटक.

10

[OrderDescription]
,CREATED=23.09.20 16:13
,TRANSFERRED=2020/09/23 at 16:15:25
,PAGES=10
,TYPE=STD
,NAME=S0003692
,Book Name=M-1084-ESHWARSAD VACHA VICHAR
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,